

Επιστήμη του Χορού

Τόμος 1, 2007

Ηλεκτρονικό Περιοδικό
Electronic Journal

Science of Dance

Volume 1, 2007

www.elepex.gr

ISSN 1790-7527

Σαμανισμός, Διονυσιασμός, Ορφισμός και Πυθαγορισμός:

Οι Αθέατες Πλευρές της Μουσικο-Χορευτικής Έκστασης.

Τυροβολά Β.

Τ.Ε.Φ.Α.Α., Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Εισαγωγή

Τελετουργικός ή εκστατικός, μυστηριακός ή μυστικιστικός, ο χορός είναι μία συνθετική δράση πανταχού παρούσα και άμεσα συνδεδεμένη από τη χαραυγή της ανθρωπότητας με τη μαγεία, τη λατρεία, την έκσταση, τη θεραπεία και το ιερό. "...Δεν υπάρχει καμία αρχαία τελετή χωρίς χορό...", θα πει ο Λουκιανός¹, αναφερόμενος στην ποικιλία των ομαδικών χορών, αντιπροσωπευτικών των μελών της αντίστοιχης κοινότητας, όπου το θεϊκό αρχέτυπο και η ανθρώπινη πραγματικότητα ήταν αξεχώριστα. Κατ' αυτόν "...ο Ορφέας και ο Μουσαίος, εξαίρετοι χορευτές οι ίδιοι, έχουν νομοθετήσει ότι η μύηση πρέπει να γίνεται στο ρυθμό της όρχησης..."², ενώ οι σχετικές αναφορές εντάσσουν το χορό στα αρχαία μυστήρια, ως απαραίτητο μέσο μύησης.

Συνεπώς, ο χορός, αναδύομενος από τελετουργικά-μυστικιστικά συμφραζόμενα, προβλήθηκε ως μυστηριακή-ιερουργική πρακτική αλληλένδετη με ένα πλούσιο περιεχόμενο συναφών μύθων και φιλοσοφικών ρευμάτων, ως ένα οργανωμένο σύστημα σκέψης. Το τελετουργικό αυτό υπόβαθρο του χορού έφθασε στις μέρες μας ακολουθώντας υπόγειες διαδρομές μέσα από τον "κατασκευασμένο" οριζόντιο θρησκευτικό διαχωρισμό του διονυσιακού και του απολλώνιου, από τις χριστιανικές μεταμορφώσεις των παγανιστικών στοιχείων, από λόγια δάνεια και παρερμηνεύσεις, από το διαχωρισμό σώματος και ψυχής, νου και αισθήσεων, πλησιάζοντας τη ζωή με αποδόσεις και διαχωρισμούς. Κατά βάση όμως ο εκστατικός χορός πλησιάζει τη ζωή

χωρίς αποδόσεις και διαχωρισμούς εφόσον επιχειρεί τη σύνθεση νου και αισθήσεων, σώματος και ψυχής.

Στην προκειμένη περίπτωση βασική θέση κατέχει η τελετουργία και οι χορευτές θέτουν το ζήτημα των απαρχών του Κόσμου με παράλληλο τρόπο προς αυτόν των Ιώνων φιλοσόφων, επιχειρώντας με μια άνευ ορίων μουσικο-χορευτική πράξη την άντληση της δύναμης εκείνης, που τους οδηγεί στην ένωση και ταύτιση με τη φύση και το θείο. Το σώμα γίνεται το όχημα της αφυπνούμενης ενέργειας με στόχο την ένωση του χορευτή με την κοσμική συνείδηση με ανάλογο τρόπο συνδιαλλαγής και διαλόγου προς αυτόν του μικρόκοσμου με τον μακρόκοσμο της προ-πλατωνικής φιλοσοφίας. Υπό τους όρους αυτούς, ανακαλείται το πνεύμα του Εμπεδοκλή, του υπερασπιστή του σώματος και των αισθήσεων, ο οποίος θεωρούσε το ερωτικό στοιχείο τη βάση της κοσμικής και ψυχικής ενέργειας³. Ανακαλείται το πνεύμα του Ορφέα, ο οποίος κατανοούσε τους νόμους της *συμπάθειας* και της αρμονίας, που συνδέουν όλα τα επίπεδα της δημιουργίας και μπορούσε να τους χρησιμοποιήσει⁴. Ανακαλείται το πνεύμα του Πυθαγόρα, ο οποίος χρησιμοποιούσε την αλληλοπλοκή του απολλώνιου λογικού τρόπου σκέψης με τη διονυσιακή ενθουσιαστική έξαρση, προτείνοντας την εναρμόνιση της γνώσης με την εκστατική εμπειρία. Τέλος, ανακαλείται η Πυθαγόρεια διδαχή για την επενέργεια της μουσικής στο ά-λογο μέρος της ψυχής, η οποία είχε τη δύναμη να την καταπραΰνει και να την αφυπνίσει⁵ εφόσον κατά τον Πυθαγόρα, η μουσική αποτελούσε τεχνική, η οποία σε συνδυασμό με τις επωδές και άλλα μαγικά μέσα, εξάγνιζε τα πνεύματα και θεράπευε πολλών ειδών ασθένειες⁶.

Από την ανασκόπηση της συναφούς βιβλιογραφίας προκύπτει ότι υπάρχει μία τεράστια γραμματεία (ελληνική και διεθνής) σχετικά με τον Ορφέα, τον Πυθαγόρα και τον Διόνυσο⁷. Παράλληλα, υπάρχει μία αντίστοιχη για τις έννοιες του ιερού, της τελετουργίας, του σαμανισμού, του εκστατικού χορού και της μουσικής και της θεραπευτικής τους διάστασης⁸. Συνεπώς η μεμονωμένη αναφορά στα ζητούμενα που διαπραγματεύεται η συγκεκριμένη μελέτη έχει μια πολύ παλαιά ιστορία. Παρά ταύτα, δεν έχει γίνει μέχρι σήμερα αντικείμενο συνδυαστικής έρευνας η συγκριτική μελέτη της μουσικο-χορευτικής έκστασης σε συνάρτηση με τον σαμανισμό και το διονυσιασμό και τη σύνδεσή τους με τις μουσικο-χορευτικές εκστατικές και θεραπευτικές πρακτικές, όπως προκύπτουν από το μυστικιστικό φιλοσοφικό υπόβαθρο του ορφισμού και του πυθαγορισμού.

Σκοπός της εργασίας είναι η ανάδειξη και η ερμηνεία της έννοιας του *ιερού*, ως λίκνου συναφών πολιτισμικών γενέσεων και μορφωμάτων καθώς και η τεκμηρίωση των κοινών καταβολών και των κοινών λειτουργιών της μουσικο-χορευτικής έκστασης στα πλαίσια του διονυσιασμού και του σαμανισμού. Πρόκειται για μία διερευνητική προσέγγιση, η οποία με βάση την παράλληλη ανάγνωση των δύο βασικών ιερουργικών τύπων και χρησιμοποιώντας την ιστορική⁹ και την ιστορική-συγκριτική μέθοδο¹⁰, καταδεικνύει τις σχέσεις συγγένειας και ομοιότητας μεταξύ των δύο τελετουργικών δράσεων, συνδέοντάς τες με το μυστικιστικό φιλοσοφικό υπόβαθρο του ορφισμού και του πυθαγορισμού. Η ιστορική-συγκριτική μέθοδος χρησιμοποιείται υπό τους όρους της ιστορικο-τυπολογικής σύγκρισης¹¹, κατά την οποία η εξήγηση της ομοιότητας των φαινομένων ως προς την προέλευσή τους, δεν αποδίδεται με βάση τη σύνδεσή τους με τους ίδιους όρους γένεσης και ανάπτυξης αλλά φέρεται ως αποτέλεσμα αλληλεπιδράσεων.

Ειδικότερα, με μεθοδολογικό εργαλείο την παράλληλη ανάγνωση των εννοιολογικών στρωμάτων του σαμανισμού και του διονυσιασμού καθώς και του ορφισμού και πυθαγορισμού και τη συγκριτική μελέτη τους, επιχειρείται η ανάδυση στην επιφάνεια των συναφειών μεταξύ των προαναφερόμενων μυστηριακών και μυστικιστικών πρακτικών, που φέρονται ως άμεσα συνδεδεμένες με τη μουσικο-χορευτική έκσταση και τη θεραπευτική της διάσταση.

Σαμανισμός και Διονυσιασμός: Η παράλληλη ανάγνωση των δύο βασικών ιερουργικών τύπων της πρωτόγονης και αρχαϊκής κοινωνίας.

Ο εκστατικός χορός είναι μια ολική μορφή πράξης, που συνυφαίνεται με την έννοια του ιερού και αποτελεί μέρος των χορών της κοινότητας των φυλετικών ή κατά φύση λαών με προφορική ιστορία καθώς και των παραδοσιακών κοινωνιών με γραπτή ιστορία. Διαφυλαγμένος μέσα στις λαϊκές γιορτές και τις μαγικο-θρησκευτικές ιεουργίες και παρά τους ενδεχόμενους μετασχηματισμούς του λειτουργικού πυρήνα του, διασώζει τα βασικά χαρακτηριστικά του, όπως π.χ. τη ρυθμική πολυπλοκότητα, το λαϊκό οργιαστικό περιεχόμενο, την ομαδική συμμετοχή και το δομικό-σημασιολογικό σχήμα της "κλήσης-απόκρισης". Πρόκειται για μορφή τελετουργικής δράσης που συνενώνει ταυτόχρονα τις εκφραστικές μορφές του μύθου, της ποίησης και της μουσικής και εντάσσεται σε δύο βασικούς ιερουργικούς τύπους με διαφορετική κοινωνική-φυλετική και γεωγραφική εξάπλωση. Αφενός συνδέεται με τη διονυσιακή λατρεία, οι ρίζες της οποίας εισχωρούν έως τα βάθη των οργιαστικών

ιερουργιών της Μ. Ασίας και της ανατολικής Μεσογείου¹² και αφετέρου, συνδέεται με τις οργανιστικές τελετουργίες των φυλών της κεντροανατολικής Ασίας και της Σιβηρίας, των Ινδιάνων της Αμερικής, των Εσκιμώων, των Αφρικανών, των ινδοευρωπαϊκών ελληνικών φύλων κ.α.¹³.

Στην πρώτη περίπτωση, το μυθικό υπόβαθρο και η δομή του χορού προδίδουν έναν καθολικό τύπο αρχαϊκής ιερουργίας άμεσα συνυφασμένης με τη λατρεία του μικρασιατικού ή μεσο-ανατολικού χώρου. Η ιερουργία αυτή συνδέεται με τα πάθη, τις περιπέτειες, το θάνατο και την αναγέννηση ενός κοινού τύπου "πάσχοντος" θεού, ενός θνήσκοντος και αναγεννημένου θεού¹⁴, ο οποίος στα πλαίσια της αρχαϊκής ελληνικής θρησκείας ταυτίζεται με τον Διόνυσο¹⁵.

Ο Διόνυσος, "*...Αρχέτυπο Είδωλο Αφθαρτης Ζωής...*" σύμφωνα με τον Kerényi¹⁶, διατηρεί σε όλη τη διονυσιακή λατρεία άμεση επαφή με τις ίδιες τις πηγές της ζωής και του συντρόφου της, του θανάτου. Είναι θεός γητευτής, που σαστιζει και αναστατώνει τους ανθρώπους. Είναι θεός άπιαστος και "αιολόμορφος"¹⁷, που δεν μπορεί να περιγραφεί, εφόσον στη φύση και στον άνθρωπο ενσαρκώνει το διαφορετικό "άλλο", το εκτός ορίων, το θυμικό ταυτισμό του φανταστικού με το πραγματικό. Η λατρεία του προσωποποιεί τις παράλογες και ανεξέλεγκτες ορμές του ανθρώπου, οιστρηλατεί μαινάδες και ποιητές και, αντίθετα προς άλλα Μυστήρια που γίνονται μέσω της παρατήρησης, τα Μυστήριά του αποτελούν μύησεις μέσω της δράσης¹⁸. Επιφαινεται στη Θήβα και τον Κιθαιρώνα, βουνό στοιχειωμένο από την παρουσία του. Κρύβεται και αποκαλύπτεται ως προφήτης, μπροστά στις μαινάδες, οι οποίες ενδεδυμένες το δέρμα του ιερού ζώου, κάτω από το φως των δαδίων και κραδαίνοντας θύρσους, χορεύουν ξέφρενα στους ήχους των τύμπανων. Στα κεφάλια τους ανεμίζουν, χωρίς να τις καίνε, γλώσσες φωτιάς και βγάζουν κραυγές για την επίκληση του θεού, που πιστεύουν ότι τους φανερώνεται με τη μορφή ιερού ζώου. Τα όργια, δηλαδή οι μυστικές ιεροπραξίες, κορυφώνονται με το ιερό δείπνο, την ωμοφαγία¹⁹, εφόσον οι ωμές σάρκες του ζώου αντιπροσωπεύουν το θεό, που με αυτό τον τρόπο εισέρχεται μέσα τους και τις γεμίζει με τη δύναμή του. Οι μαινάδες του Διονύσου δεν είναι απλά "φίλες" του θεού, είναι κάτι πολύ περισσότερο...Είναι ερωμένες του θεού.

Στη θεολογία των Ορφικών, ο Διόνυσος είναι η μορφή του Έρωτα/Φάνη, του φαλλικού-γονιμικού θεού, που συνδυάζει όλους τους θεούς και τις κοσμικές δυνάμεις²⁰. Ανήκει και στα δύο φύλα, ενώ στη διονυσιακή λατρεία του Σαβάζιου ταυτίζεται με τον ορφικό Φάνη και παίρνει τη μορφή φιδιού²¹. Στην επιγραφή της

μαρμάρινης "λεκάνης του ερπετού"²², που αναφέρεται στα Ορφικά μυστήρια, το φίδι παρουσιάζεται ως Ήλιος-Διόνυσος-Φάνης και περιστρέφει αιώνια τον ακτινοβόλο κύκλο της μακρινής κίνησης, που περιτρέχει τους ουράνιους στροβίλους. Στην τελετουργία του Διόνυσου-Σαβάζιου συμβολίζει αυτόν καθ' αυτόν το θεό, εφόσον ο θεός αποκαλύπτεται στις γυναίκες με τη μορφή μεγάλου ερπετού και αποκτά έντονο ερωτικό συμβολισμό. Οι μνημένες προσδοκούν να συλλάβουν από το θεό και η μαρτυρούμενη επαφή του γυμνού σώματός τους με το φίδι και ιδιαίτερα το σύρσιμό του φιδιού ανάμεσα στους μηρούς τους, δηλώνει μορφή ερωτικής συνεύρεσης με το θεό²³, δηλαδή μυστική ένωση με αυτόν. Πρόκειται για μορφή σαγήνης, η οποία είτε συνδέεται με την καθήλωση και την ακινησία της έκστασης, μεταφερόμενης κατά την τέλεση του χορού, είτε ενεργοποιεί ένα είδος κυριαρχίας, το οποίο συνδέεται με τη δραματοποιημένη γοητεία του έρωτα και δεν αναιρεί την κινητικότητα. Ωστόσο, και στις δύο περιπτώσεις, αντιστοιχεί σε υπνωτική διαδικασία, αφετηρία της οποίας αποτελεί η αναγνώριση του φιδιού ως όντος, που έχει ταυτιστεί με το αντικείμενο του έρωτα.

Η διονυσιακή λατρεία εμφανίζεται παντού, από τη Μαύρη θάλασσα έως την Αίγυπτο και από τη Μ. Ασία έως την Κάτω Ιταλία²⁴. Προβάλλεται με τη μορφή ομαδικής τελετής κατά την οποία τα πάθη, ο θάνατος και η αναγέννηση του θεού ενσαρκώνονται στην τελετουργική θυσία ζώου και συνοδεύονται από καταληψίες, εκστατικές τελετουργίες και γονιμικά όργια ή οργιαστικές τελετές "ιερού γάμου". Πρόκειται για μνητικές τελετές μιας πρωτόγονης και απόκρυφης αποκορύφωσης με σεξουαλική ένωση²⁵, οι οποίες αποτελούν τη μία από τις δύο πιθανές κορυφώσεις στη μύηση των γυναικών ως μαινάδων. Οι σχετικές μαρτυρίες που αφορούν σε μερικούς τύπους της διονυσιακής μύησης, "φωτογραφίζουν" κατά τη μύηση πραγματική ερωτική επαφή ή επιδείξεις μεταξύ των μνημένων²⁶. Η τελετουργική αυτή διαδικασία ανήκει εξολοκλήρου στη σφαίρα του ιερού και αποτελεί αδιαμφισβήτητητα για τα άτομα που ανήκουν στην ομάδα, μία συλλογική θεραπευτική, συνύπαρξη ομοίων σε ένα κοινό σκοπό. Στην προκειμένη περίπτωση οι δεσμοί της ομάδας διαπιστώνονται στην πράξη και στη μνητική εμπειρία και όχι στη θεωρητική πίστη, η οποία αποκτάται και επικυρώνεται μέσω της συμμετοχής των μνημένων στον "ιερό χορό". Ο "ιερός χορός", απαραίτητο στοιχείο ολοκλήρωσης και αποκορύφωσης της τελεστικής διαδικασίας προς τιμή του Διόνυσου, εντάσσεται στις ιερουργίες που συνοδεύουν την αρχή του ετήσιου κύκλου, δηλαδή την ανανέωση μιας κοσμικής εποχής και αποτελεί τη δεύτερη από τις δύο πιθανές κορυφώσεις στη μύηση των γυναικών ως μαινάδων. Απέχοντας κατά πολύ από το μεταγενέστερο των

καλλιτεχνικών συμβάσεων, τον ημερωμένο, τυποποιημένο και εναρμονισμένο με την ευκοσμία της πόλης, γίνεται στο σκοτάδι, σε μυστικές νυχτερινές τελετουργίες, από πολυπληθείς γυναικείες ομάδες. Στις ομάδες αυτές ηγούνται ιέρειες αφοσιωμένες στη λατρεία του Διονύσου²⁷, οι οποίες χορεύουν παρουσία ενός αρσενικού κορυφαίου²⁸, που ενσαρκώνει το θεό του μαιναδικού θιάσου, το Διόνυσο.

Ο μαιναδικός-εκστατικός χορός αποτελεί τον πυρήνα της διονυσιακής ιερουργικής πράξης και φέρεται συνδεδεμένος με τη λατρεία της Φρυγικής Μητέρας Κυβέλης και τα Διονυσιακά Μυστήρια, που τελούνταν σε ολόκληρο τον ελληνικό κόσμο. Το γεγονός αυτό συμπεραίνεται από πλήθος γραπτών αναφορών, αναπαραστάσεων στα αγγεία²⁹ και ιδιαίτερα αναπαραστάσεων στις τοιχογραφίες της Έπαυλης των Μυστηρίων στην Πομπηία³⁰. Μολονότι κατά περιοχή ή κατά ιστορική περίοδο έχει τα λατρευτικά αντίστοιχά του³¹, εν τούτοις, οι ποικίλες πηγές δηλώνουν ότι σχετίζεται με δυο βασικές ιερουργικές πρακτικές. Αφενός με τις "ερωτικές συναντήσεις" των μυστών με το θεό και αφετέρου, με τις συνευρέσεις στο πλαίσιο ορισμένων "αυθεντικών" εφηβικών μνητικών τελετουργιών.

Στη δεύτερη περίπτωση, ο χορός αποτελεί επίσης αδιάσπαστο μέρος του πρωτογενούς τριφυούς δρωμένου³², ενσωματώνεται στον αρχαϊκό ιερουργικό τύπο των οργιαστικών τελετουργιών πολλών φυλών της γης και είναι γνωστός ως *σαμανισμός*. Πρόκειται για αρχική μορφή ιερουργίας και λατρείας των περισσοτέρων λαών, η οποία εμφανίζεται στο πρωτόγονο κοινοτικό σύστημα, ενώ μέχρι σήμερα, επιβιώσιμες μορφές του συναντώνται και στους λαούς με γραπτή ιστορία.

Ο *σαμανισμός* αποδέχεται την ιερότητα της φύσης και την ύπαρξη δύο κόσμων, του ορατού και του αόρατου, τοποθετώντας τους σε θέση εναντιότητας. Οι δύο κόσμοι συνδέονται μέσω μιας διαρκούς ανταλλαγής. Ο σαμανισμός ρυθμίζει αυτή την ανταλλαγή και διαμορφώνει το πλαίσιο συμμετοχής και επαφής του ανθρώπου με τον υπερφυσικό κόσμο των αόρατων πνευμάτων, που φανερώνονται στη φύση. Η διαδικασία αυτή επιτυγχάνεται με τη μεσολάβηση του μάγου-θεραπευτή ή σαμάνου (άνδρα ή γυναίκας)³³ και βασίζεται στην επικοινωνία του με τα αόρατα πνεύματα, η οποία πραγματώνεται με τη μεταρσίωση³⁴ και την τελετουργική έκσταση. Η μεταρσίωση και τελετουργική έκσταση δεν είναι τίποτα άλλο παρά η αναζήτηση και η πραγμάτωση των οραμάτων του σαμάνου.

Ο σαμάνος στο "ταξίδι" του για την ανεύρεση του οράματος "παίρνει από πίσω το θάνατο". Μαθαίνει τα μυστικά κατανίκησης του θανάτου. Μαθαίνει τα μυστικά της θεραπείας και της ζωής. Έρχεται αντιμέτωπος με τις ολέθριες και φρικτές δυνάμεις

των αόρατων πνευμάτων της φύσης, "πεθαίνει και ξαναγεννιέται". Και τότε προικισμένος με ανεξάντλητες και μυστηριώδεις δυνατότητες μεταμορφώνεται σε χαρισματικό προφήτη για ολόκληρη την ομάδα. Γίνεται ο δάσκαλος, ο διοργανωτής και χειριστής της έκστασης, της δικής και των άλλων. Γίνεται σοφός και θεραπευτής. Γνωρίζει όλα τα μέσα που του παραχωρούν το δικαίω

μα της επαφής με τον υπερφυσικό, τον "άλλο" κόσμο: να παίζει μουσικά όργανα, να διαχειρίζεται το ρυθμό με τη χρήση του τύμπανου, να τραγουδάει, να χορεύει, να διηγείται υπό μορφή μύθου και έμμετρης απαγγελίας τις περιπέτειές του, να χρησιμοποιεί ξόρκια και επωδές. Με άλλα λόγια, γνωρίζει να θεραπεύει³⁵.

Η διαδικασία απόδοσης του σαμανικού χρίσματος είναι ιδιαίτερα επίπονη λειτουργία και προϋποθέτει τη διείσδυση στα μυστικά της φυλής ή της μυστικιστικής ομάδας. Η γνώση των μυστικών συνυφαίνεται με την εντύπωση στις άγνωστες πτυχές της ταυτότητας των αόρατων πνευμάτων ή θεών, την εκμάθηση τρόπων δημιουργίας, την απομνημόνευση τραγουδιών, μουσικής, χορών κ.α. Παράλληλα, συνυφαίνεται με την εκμάθηση τεχνικών για την αποκατάσταση της "διαταραγμένης" ισορροπίας μεταξύ του ορατού και αόρατου κόσμου ή του ίδιου του ατόμου, δηλαδή τρόπων πρόκλησης της έκστασης με σκοπό τη διατήρηση αυτής της ισορροπίας. Η σημαντικότερη στιγμή της τελικής απόδοσης του χρίσματος αφορά στην αποδοχή του μελλοντικού σαμάνου από την τοπική κοινότητα. Η αποδοχή εξαρτάται από την επιτυχή δημόσια παρουσίαση ποιημάτων³⁶, μύθων και εξιστορήσεων των περιπετειών του κατά τη διάρκεια της μύησης, τραγουδιών και χορών καθώς και από την ικανότητα να παρασύρει, τους ήδη βρισκόμενους σε μεταρσίωση συμμετέχοντες, σε μία ενεργό και άνευ ορίων κινητική-χορευτική δράση, φθάνοντάς τους στην αποκορύφωση και στην έκσταση. Άλλωστε ο χορός δεν είναι αποκλειστική δράση του σαμάνου. Αντίθετα η επίτευξη του στόχου απαιτεί την ενεργή και οργιαστική συμμετοχή όλης της ομάδας, της οποίας αρχηγός και καθοδηγητής είναι ο σαμάνος. Το επιτυχές αποτέλεσμα επικυρώνεται με την αναγνώρισή του ως προσώπου με ασυνήθιστα προσόντα, ιδιότητα που τον εντάσσει στην ομάδα των σαμάνων. Και όπως λέει ο Ιάμβλιχος *"...το παραμικρό λάθος στη λεπτομέρεια κάποιας επωδής ή τελετής θα μπορούσε να καταστήσει άκυρο όλο το εγχείρημα..."*³⁷, έτσι και στην περίπτωση της σαμανικής τελετής, *"...αν γίνει λάθος, το γεγονός αποκτά ιδιαίτερη σημασία και μπορεί να ακυρώσει ολόκληρη την ιεροτελεστία..."*³⁸.

Σε ορισμένους λαούς ο σαμανισμός διατηρήθηκε σε απλές ή συνθετότερες μορφές, ως επιβίωση και στις συνθήκες της ταξικής κοινωνίας, συνυπάρχοντας με άλλες

μορφές θρησκείας. Τουλάχιστον μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα σε περιοχές της ανατολικής Ευρώπης που υπάγονται στην ορθόδοξη εκκλησία (π.χ. στη Ρωσία), διατηρήθηκαν μυστικιστικές αιρέσεις, που λειτούργησαν κατά αντιστοιχία των μορφών και πρακτικών των αρχαίων μυστηρίων και του σαμανισμού. Πρόκειται για μία μάλλον λογική συνέπεια, εφόσον ως κοιτίδα εμφάνισης και πρωτο-ανάπτυξης του σαμανισμού φέρεται η ευρύτερη περιοχή της κεντρο-ανατολικής Ασίας με ιδιαίτερο τόπο αναφοράς τις φυλές της Σιβηρίας. Συγκεκριμένα, στη ρωσική αίρεση "των Ανθρώπων του Θεού", στην οποία σύμφωνα με τον Fülöp-Miller ανήκε ο Ρασπούτιν³⁹, εμφανίζονται κοινά τελετουργικά στοιχεία που προσομοιάζουν προς αυτά των αρχαϊκών οργιαστικών-ιερουργικών πρακτικών καθώς και των μυστικιστικών πρακτικών των μοναστικών ταγμάτων του Ισλάμ. Αναλυτικότερα:

α) οι μνημένοι φορούν λευκές πουκαμίσες, που χρησιμοποιούν αποκλειστικά για αυτό το σκοπό, παρόμοιες με τις αντίστοιχες φορεσιές των δερβίσηδων.

β) απαγγέλλουν ύμνους και χορεύουν κυκλικούς χορούς κατά τη φορά της γης γύρο από τον ήλιο αντίστοιχων προς τους ομαδικούς χορούς των δερβίσηδων Μεβλεβί και Σούφι. Τραγουδούν και χορεύουν με εκστατικές τεχνικές προκειμένου να φτάσουν στην έκσταση, κατά τη διάρκεια της οποίας το Άγιο Πνεύμα "μιλάει" δια μέσου των προφητών και των προφητισσών, αποτυπώνοντας την ικανότητα της επικοινωνίας με τις δυνάμεις του "άλλου κόσμου" με πανομοιότυπο τρόπο προς αυτόν του σαμανισμού και του διονυσιασμού.

γ) χορεύουν με το ένα χέρι στο στήθος και το άλλο υψωμένο στο κεφάλι σε ένδειξη υποταγής, ευλογίας και εξορκισμού, θέσεις και κινήσεις των άνω άκρων που άπτονται των αντίστοιχων του χορού των δερβίσηδων. Ανάλογη εικόνα συναντάται στο εσωτερικό τμήμα της "λεκάνης του ερπετού", άμεσα συνδεδεμένης με τα ορφικά μυστήρια καθώς και στην ανατύπωση της εικόνας του χορού του Ρασπούτιν από τον Fülöp-Miller⁴⁰.

δ) η έκσταση κορυφώνεται σε ένα γενικό σεξουαλικό όργιο με στόχο τη "γέννηση παιδιών δια μέσου του Αγίου Πνεύματος", στοιχείων ανάλογων προς αυτών που συναντώνται στην εκστατική λατρεία του Διόνυσου-Σαβάζιου. Στα συναφή διονυσιακά όργια, οι γυναίκες, κατά αντίστοιχο τρόπο, προσδοκούσαν να συλλάβουν από το θεό μέσω της μυστικής τους ένωσης με αυτόν⁴¹. Πρόκειται μάλλον για μίξη σαμανισμού, διονυσιασμού, χριστιανισμού και γνωστικισμού, όπου τα σεξουαλικά όργια αναμιγνύονταν με την τελετουργική μαγεία, τομέας στον οποίο οι γνωστικές ιδέες είναι διαδεδομένες μέχρι σήμερα⁴².

Ορφισμός και Πυθαγορισμός: Η άλλη όψη των αρχέτυπων δρόμων της μυστηριακής λατρείας και του μυστικισμού.

Η Πυθαγόρεια φιλοσοφία είναι σε μεγάλο βαθμό μυστικιστική εφόσον ο Πυθαγόρας δίδασκε σε μυστικούς κύκλους, προφορικά και υπό άρρητους όρους, την απόκρυφη σοφία που είχε συλλέξει από τους λαούς της Ανατολής. Πρόκειται για μυστικιστική παράδοση, που χαρακτηρίζονταν από τη λατρεία του Διόνυσου σε συνδυασμό με τη λατρεία του "Απόλλωνα καθαρτή"⁴³, από τη λατρεία χθόνιων θεοτήτων (π.χ. της Δήμητρας και της Περσεφόνης) καθώς και από εσχατολογικές αντιλήψεις σχετικών με το ταξίδι του νεκρού στο υπερπέραν.

Στα ομηρικά έπη υπογραμμίζεται η αντίθεση ανάμεσα στη σύντομη ζωή των θνητών και την αθανασία των θεών. Με το θάνατο το φθαρτό σώμα -η σκιά- χωρίς δύναμη και συνείδηση κατέρχεται στον Άδη, ως μία άσημη ύπαρξη. Τόσο άσημη, ώστε στην Οδύσσεια ο Αχιλλέας να διακηρύσσει την προτίμησή του *"...να είναι πάνω στη γη δούλος, ακόμα και στην υπηρεσία κάποιου φτωχού και ασήμαντου ακτήμονα, παρά βασιλιάς των νεκρών του κάτω κόσμου..."*⁴⁴. Ο Πυθαγόρας προσφέρει σε απόλυτη μορφή αυτό που ζητά ο Αχιλλέας εφόσον διδάσκει την επιστροφή της ψυχής πάνω στη γη και μέσω ενός κύκλου μετεμψυχώσεων, την επίτευξη της αθανασίας, που μέχρι τότε αποτελούσε προνόμιο μόνο των θεών. Τα Πυθαγόρεια Μυστήρια εμφανίζονται με την υπόσχεση να εξασφαλίσουν στους μνημένους "μακαριότητα" και στην Πυθαγόρεια διδασκαλία περί μετεμψύχωσης, η ψυχή μοιάζει να αποκτά αποφασιστική σημασία ως φορέας αυτόνομης ύπαρξης, ανεξαρτητοποιημένης από το σώμα. Με αυτή τη διαλεκτική ο Πυθαγορισμός φανερώνει στενή συνάφεια με τα Ορφικά μυστήρια⁴⁵ και τον Ορφισμό και προβάλλει ένα ηθικό και θρησκευτικό τρόπο ζωής, που στόχευε -όπως και ο Ορφισμός- στη λύτρωση από τις γήινες συνθήκες. Παράλληλα συνενώνεται με τις λατρευτικές τελετουργίες, μέσω του πρωτογενούς τριφυρούς δρωμένου. Στη βάση αυτή, ο χορός, ο μύθος και η μουσική λειτουργούν ως μέσα για την καταστολή των παθών και την επανόρθωση του ανθρώπου προς την αρετή και τη Γνώση⁴⁶, δηλαδή λειτουργούν ως θεραπευτικά μέσα⁴⁷.

Στα κείμενα των Πυθαγορείων υπάρχουν αρκετές πληροφορίες σχετικά με την υπερβατική και θεραπευτική σχέση ατόμου και μουσικής ή ατόμου και χορού⁴⁸. Η αποτελεσματικότητα της Πυθαγόρειας θεραπείας μέσω της μουσικής ήταν προϊόν επισταμένης μελέτης και οφείλονταν στη σωστή επιλογή και στο σωστό συνδυασμό μουσικών τρόπων και ρυθμών, ανάλογων προς κάθε "παρέκκλιση" της ψυχής⁴⁹. Συνεπώς υπήρχαν συγκεκριμένα είδη μελωδιών για την αποκατάσταση των

αντίστοιχων ψυχικών παθών, πλέρια επανόρθωση, που επιτυγχάνονταν και με τη χρήση της όρχησης⁵⁰. Ωστόσο, η βάση της Πυθαγόρειας θεραπείας πρέπει να αναζητηθεί στις βορειο-ασιατικές, κεντρο-ασιατικές και ανατολικές σαμανιστικές πρακτικές, σύμφωνα με τις οποίες πίσω από το υποτιθέμενο ά-λογο μέρος της ψυχής και τη μη συνειδητή λειτουργία, το ίδιο το άτομο, άμεσα συνδεδεμένο με τη φύση και τα πνεύματα, εφεύρισκε, μέσω της μεταρσίωσης και της έκστασης, τρόπους θρησκευτικής θεραπείας. Άλλωστε, η προσαγόρευση του Πυθαγόρα ως μάγου-θεραπευτή ή σαμάνου οδηγεί προς την εμπλοκή του σαμανισμού στον Πυθαγόρειο τρόπο αντίληψης της μουσικής ως θεραπευτικού μέσου, εφόσον ο σαμανισμός δεν εμφανίζεται απλά ως θρησκεία παρά προσδιορίζει και διατυπώνει την πρωταρχική και εκστατική σχέση του ατόμου με την έμφυτη ιδιότητα της μέθεξης με τη φύση, αποδεικνύοντας τη ψυχολογική του βάση.

Συνεπώς, σύμφωνα προς την Πυθαγόρεια βιο-θεωρία, η επανόρθωση των παθών και των ακραίων θυμικών καταστάσεων καθώς και η επαναφορά κάθε παρέκκλισης της ψυχής συνυφαίνονται με την επιστράτευση των επωδών, της μουσικής (κυρίως) και του χορού (σε συνδυασμό με τη μουσική και το ρυθμό)⁵¹. Αυτό δείχνει πως η χρήση ενός εναρμονισμένου και καλά οργανωμένου ά-λογου μέσου για τη θεραπεία των παράλογων δυνάμεων της ψυχής του ατόμου παίρνει διάφορες μορφές στην Πυθαγόρεια διδασκαλία και τα Πυθαγόρεια μυστήρια. Πρόκειται για μορφές, οι οποίες με άξονα τη μουσική και το χορό, κινούνται ανάμεσα στην παροχή των Πλατωνικών *αγαθών της παιδείας*, δηλαδή της δύναμης που επενεργεί στο ήθος του ατόμου, *χαλιναγωγώντας πάθη και επιθυμίες* και των *αγαθών της μανίας*, δηλαδή της δύναμης που σπάει τα δεσμά με τον υπαρκτό κόσμο και μέσα από ειδικές διαδικασίες που φέρουν το άτομο "εκτός εαυτού" (*έκφρονα*), το καθιστούν ταυτόχρονα "ένθεο", δηλαδή συνδιαλεγόμενο και κατεχόμενο από το θεό.

Είναι γνωστό ότι οι μυστικές κοινωνίες και οι μήσεις είναι πολύ παλαιοί θεσμοί και στα Μυστήρια ανιχνεύονται βάσεις από την Νεολιθική εποχή⁵². Ιδιαίτερα τα Μυστήρια που συνδέονται με τη Δήμητρα, την Περσεφόνη και το Διόνυσο σχετίζονται με την ανατολική Μητέρα Θεά. Είναι επίσης γνωστό ότι η πολύ παλιά παράδοση (προφανώς και η περισσότερο χαρακτηριστική) παρουσιάζει τον Πυθαγόρα ως ιεροφάντη μιας ανατολίζουσας λατρείας της Μεγάλης Μητέρας Θεάς, ο οποίος πιστοποιεί τη διδασκαλία του περί αθανασίας με την "κάθοδό του τον Κάτω Κόσμο"⁵³. Επομένως μεταξύ των Μυστηρίων του Διονύσου, της Δήμητρας και Περσεφόνης, του Ορφισμού και του Πυθαγορισμού υπάρχει μία υπόγεια σχέση στην

οποία τέμνονται, κατά διάφορους τρόπους, στοιχεία του διονυσιακού-βακχικού εσωτερισμού.

Στην εντύπωση της θεμελιώδους πλασματικής σύγκρουσης ανάμεσα στη διονυσιακή-βακχική και την πυθαγόρεια παράδοση, ο ορφικός παράγοντας είναι οπωσδήποτε το σημείο στο οποίο τέμνονται οι δύο όροι. Θα μπορούσε να ειπωθεί ότι τα διονυσιακά, τα ορφικά και τα πυθαγόρεια μυστήρια αφορούν μη ομόκεντρους κύκλους, οι οποίοι επικαλύπτονται αλλά παράλληλα διατηρούν και τη δική τους ιδιαίτερη περιοχή. Ο Διόνυσος είναι θεός, ο Ορφέας είναι μυθικός τραγουδιστής, προφήτης και ο μεταρρυθμιστής του τελετουργικού και της λατρείας του Διονύσου⁵⁴, ενώ ο Πυθαγόρας είναι θρησκευτικός ηγέτης-σαμάνος, φιλόσοφος και μεταρρυθμιστής της ορφικο-διονυσιακής λατρείας. Το ορφικό και το διονυσιακό συναντώνται στο σκελετό μιας θρησκείας ερειδόμενης στον ενθουσιασμό και στην έκσταση, στην κοινή αντίληψη για τον Κάτω Κόσμο, το θάνατο και την αναγέννηση, αλλά και στον ιδιαίτερο μύθο του Διονύσου. Το ορφικό και το πυθαγόρειο συναντώνται στον κύκλο της μετεμψύχωσης και στον "ασκητικό" τρόπο ζωής⁵⁵. Ενώ το πυθαγόρειο και το διονυσιακό τέμνονται, μέσω του ορφικού, στη ανάγκη συγχώνευσης του απολλώνιου ορθολογισμού με τη διονυσιακή-βακχική τυπολογία.

Πίνακας I: Συγκριτικός πίνακας των βασικών χαρακτηριστικών του σαμανισμού, του διονυσιασμού του ορφισμού και του πυθαγορισμού.

	ΣΑΜΑΝΙΣΜΟΣ (Σαμάνος) <i>μάγος-μύστης ή θεραπευτής</i>	ΔΙΟΝΥΣΙΑΣΜΟΣ (Διόνυσος-θεός) <i>προσωποποιημένος θεός-θεραπευτής</i>	ΟΡΦΙΣΜΟΣ (Ορφείας- ημίθεος) <i>μυθικός αοιδός, προφήτης, θεραπευτής</i>	ΠΥΘΑΓΟΡΙΣΜΟΣ (Πυθαγόρας - ιστορική προσωπικότητα) <i>μύστης-μυστικός δάσκαλος- θεραπευτής</i>
Ηγέτης-Αρχηγός	• δάσκαλος, διοργανωτής και χειριστής της έκστασης	• ιδρυτής της διονυσιακής λατρείας και του διονυσιακού λατρευτικού τυπικού.	• μεταρρυθμιστής της διονυσιακής λατρείας και του λατρευτικού τυπικού	• μεταρρυθμιστής της ορφικο-διονυσιακής μυστηριακής λατρείας και του λατρ.τυπικού
Λειτουργία	• θεραπευτική και προφητική για την ομάδα.	• θεραπευτική και προφητική για την ομάδα.	• θεραπευτική και προφητική για την ομάδα.	• θεραπευτική και προφητική για την ομάδα.
Σκοπός	• διοχέτευση της παντοδυναμίας του πνεύματος ή της θεότητας-τοτέμ για να βοηθήσει τον αδύναμο άνθρωπο • κάθαρση	• διοχέτευση της παντοδυναμίας της θεότητας για να βοηθήσει τον αδύναμο άνθρωπο. • ελπίδες μεταθανάτιας ζωής. • κάθαρση	• αποτρεπτική και ικετευτική επίκληση σε μαγικό-πνευματικό πλαίσιο • μετεμψύχωση-μεταθανάτια ζωή • αθανασία της ψυχής • κάθαρση	• μεταθανάτια ζωή • μετεμψύχωση • αθανασία της ψυχής • επανεκτίμηση της ζωής • κάθαρση
Ιερουργική πρακτική	• συλλογική μεσολάβηση μεταξύ ορατού και "αόρατου" κόσμου • σαμανικές τελετές + μύθοι • προφορική παράδοση	• συλλογική μεσολάβηση μεταξύ ορατού και "αόρατου" κόσμου. • διονυσιακές-βακχικές τελετές + μύθοι • προφορική παράδοση	• άμεση πρόσβαση μεταξύ επίγειας και μεταθανάτιας ζωής • διονυσιακές-βακχικές τελετές+μύθοι + ποιήματα • γραπτή παράδοση	• άμεση πρόσβαση μεταξύ επίγειας και μεταθανάτιας ζωής • ορφικο-διονυσιακές πρακτικές + μύθοι + δόγματα • προφορική παράδοση
Χαρακτηριστικά μεσολαβητή	• πραγματικός άνθρωπος, ενσαρκωτής αόρατων πνευμάτων	• μυθολογικός θεάνθρωπος ή πραγματικός άνθρωπος, ενσαρκωτής του θεού.	• μυθολογικός προφήτης-ιδρυτής αίρεσης • γνώστης ανάγνωσης και γραφής	• ιστορικό πρόσωπο - προφήτης - ιδρυτής αίρεσης • γνώστης ανάγνωσης και γραφής
Εννοιολογικό υπόβαθρο	• αποτροπή κακού • ευημερία-γονιμότητα • πολεμική απεικόνιση της κοσμικής και μετα-κοσμικής σύγκρουσης • ΘΑΝΑΤΟΣ / ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ • ΘΑΝΑΤΟΣ / ΕΞΕΥΜΕΝΙΣΗ	• αποτροπή κακού • ευημερία-γονιμότητα • πολεμική απεικόνιση της κοσμικής και μετα-κοσμικής σύγκρουσης • ΘΑΝΑΤΟΣ / ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ • ΘΑΝΑΤΟΣ / ΕΞΕΥΜΕΝΙΣΗ	• αποτροπή κακού • ευημερία-γονιμότητα • πολεμική απεικόνιση της κοσμικής και μετα-κοσμικής σύγκρουσης • ΘΑΝΑΤΟΣ / ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ • ΘΑΝΑΤΟΣ / ΕΞΕΥΜΕΝΙΣΗ-ΜΕΤΕΜΨΥΧ.	• αθανασία της ψυχής • επανεκτίμηση της ζωής • ΘΑΝΑΤΟΣ / ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ • ΑΘΑΝΑΣΙΑ - ΜΕΤΕΜΨΥΧΩΣΗ
Μοντέλο ιερουργίας / Μοντέλο μύησης	• μεταβαλλόμενο • ισχυρή κοινωνική διάκριση • μεταβίβαση πληροφοριών • μετάδοση τελεστικών στοιχείων σε νέους θεσμούς • ενσωματώσεις τελέσεων και ανάδυση νέων μορφών μύησης.	• μεταβαλλόμενο • ισχυρή κοινωνική διάκριση • μεταβίβαση πληροφοριών • μετάδοση τελεστικών στοιχείων σε νέους θεσμούς • ενσωματώσεις τελέσεων και ανάδυση νέων μορφών μύησης.	• μεταβαλλόμενο • ισχυρή κοινωνική διάκριση • μεταβίβαση πληροφοριών • είσπραξη στοιχείων από άλλους θεσμούς και μετάδοση στοιχείων νέους θεσμούς • ενσωματώσεις τελέσεων και ανάδυση νέων μορφών μύησης.	• μεταβαλλόμενο • ισχυρή κοινωνική διάκριση • μεταβίβαση πληροφοριών • είσπραξη στοιχείων από άλλους θεσμούς και μετάδοση στοιχείων σε νέους θεσμούς • ενσωματώσεις τελέσεων και ανάδυση νέων μορφών μύησης
Γνώση	• μέσω ιερουργικής πρακτικής, προφορικά • απόρρητη και άρρητη διαδικασία • υπόγειες δίοδοι συμβολικής έκφρασης	• μέσω ιερουργικής πρακτικής, προφορικά • απόρρητη και άρρητη διαδικασία • υπόγειες δίοδοι συμβολικής έκφρασης	• μέσω ιερουργικής πρακτικής προφορικά + μέσω ανάγνωσης και γραφής, γραπτά • απόρρητη και άρρητη διαδικασία • υπόγειες δίοδοι συμβολικής έκφρασης	• μέσω ιερουργικής πρακτικής + ανάγνωσης + γραφής, προφορικά. • απόρρητη και άρρητη διαδικασία • υπόγειες δίοδοι συμβολικής έκφρασης
Υπόβαθρο	• σαμανικές εμπειρίες έκστασης	• σαμανικές-διονυσιακές-βακχικές εμπειρίες έκστασης	• σαμανικές + γιόγκι + διονυσιακές-βακχικές εμπειρίες έκστασης	• σαμανικές + γιόγκι + διονυσιακές-βακχικές εμπειρίες έκστασης
Μορφή	• πρακτικός σαμανισμός	• πρακτικός διονυσιασμός	• θεωρητικός + πρακτικός διονυσιασμός	• πρακτικός σαμανισμός + θεωρητικός διονυσιασμός
Φυσικά όρια	• φυλή ή φυλετική κοινότητα	• μυστική/μυητική εταιρεία ή θίασος	• μυστική/μυητική εταιρεία ή αίρεση	• μυστική/μυητική εταιρεία ή αίρεση
Μυστηριακές σχέσεις	• εγγύηση μεταθανάτιας πραγματικ. • ελπίδες για το μέλλον, το θάνατο και τον αόρατο κόσμο	• εγγύηση μεταθανάτιας πραγματικότητας • ελπίδες για το μέλλον, το θάνατο και τον Κάτω Κόσμο	• εγγύηση μεταθανάτιας πραγματικότητας • ελπίδες για το μέλλον, το θάνατο, τον Κάτω Κόσμο και την τύχη της ψυχής	• εγγύηση μεταθανάτιας πραγματικότητας • ελπίδες για το μέλλον, το θάνατο, τον Κάτω Κόσμο και την τύχη της ψυχής
Χορός	• πυρήνας της τελεστικής και μυητικής διαδικασίας • θεραπευτική εκδήλωση	• πυρήνας της τελεστικής και μυητικής διαδικασίας • θεραπευτική εκδήλωση	• αποτελεί τον πυρήνα ή πλαισιώνει την τελεστική και μυητική διαδικασία • θεραπευτική εκδήλωση	• πλαισιώνει τη μυητική διαδικασία • ψυχαγωγική και θεραπευτική εκδήλωση • θεραπευτική εκδήλωση

Πίνακας II: Συγκριτικός πίνακας των βασικών χαρακτηριστικών του σαμανικού, του διονυσιακού και του εκστατικού χορού.

Χαρακτηρ.	ΣΑΜΑΝΙΚΟΣ ΧΟΡΟΣ	ΔΙΟΝΥΣΙΑΚΟΣ - ΜΑΙΝΑΔΙΚΟΣ ΧΟΡΟΣ	ΕΚΣΤΑΤΙΚΟΣ ΧΟΡΟΣ
Συστατικά στοιχεία	<ul style="list-style-type: none"> • πρωτογενές τριφύλες: κίνηση + έμμετρος λόγος + μελωδία • μυθολογικό υπόβαθρο 	<ul style="list-style-type: none"> • πρωτογενές τριφύλες: κίνηση + έμμετρος λόγος + μελωδία • μυθολογικό υπόβαθρο 	<ul style="list-style-type: none"> • πρωτογενές τριφύλες: κίνηση+έμμετρος λόγος+μελωδ. • μυθολογικό υπόβαθρο
Σκοπός	<ul style="list-style-type: none"> • εξευμένιση-αναγέννηση • καλή τύχη, επιτυχία • γονιμότητα • θεραπεία 	<ul style="list-style-type: none"> • εξευμένιση - αναγέννηση• καλή τύχη, επιτυχία • γονιμότητα • θεραπεία 	<ul style="list-style-type: none"> • εξευμένιση – αναγέννηση • καλή τύχη, επιτυχία • γονιμότητα • θεραπεία
Τρόπος δράσης	<ul style="list-style-type: none"> • άμεσα μεταφυσικά ή έμμεσα με την παρέμβαση του επόπτη -σαμάνου ή σαμάνας. 	<ul style="list-style-type: none"> • άμεσα μεταφυσικά ή έμμεσα με την παρέμβαση του επόπτη θεού ή θεάς. 	<ul style="list-style-type: none"> • άμεσα μεταφυσικά ή έμμεσα με την παρέμβαση του σαμάνου ή επόπτη ή του θεού ή επόπτη + θείου (μεταγενέστερα από τις μονοθεϊστικές θρησκείες).
Δομή	<ul style="list-style-type: none"> • πολυστρωματική και πολυσήμαντη 	<ul style="list-style-type: none"> • πολυστρωματική και πολυσήμαντη 	<ul style="list-style-type: none"> • πολυστρωματική και πολυσήμαντη
Αιτία τέλεσης	<ul style="list-style-type: none"> • κάθαρση – θεραπεία 	<ul style="list-style-type: none"> • κάθαρση - θεραπεία 	<ul style="list-style-type: none"> • κάθαρση - θεραπεία
Ενσάρκωση	<ul style="list-style-type: none"> • ενσάρκωση πνευμάτων • αποκάλυψη πνευμάτων ή προγονικών τοτέμ 	<ul style="list-style-type: none"> • ενσάρκωση θεού-ενθέωση • ενθέωση+ θεϊκή αποκάλυψη 	<ul style="list-style-type: none"> • ενσάρκωση πνευμάτων + ενθέωση • ενθέωση + θεϊκή αποκάλυψη
Μανία	<ul style="list-style-type: none"> • λύτρωση και θεραπεία • ξέσπασμα 	<ul style="list-style-type: none"> • λύτρωση και θεραπεία • ξέσπασμα 	<ul style="list-style-type: none"> • λύτρωση και θεραπεία • ξέσπασμα
Δράση	<ul style="list-style-type: none"> • μυστηριώδης και ακατανόητη • σύνδεση με μαντική 	<ul style="list-style-type: none"> • μυστηριώδης και ακατανόητη • σύνδεση με μαντική 	<ul style="list-style-type: none"> • μυστηριώδης και ακατανόητη • σύνδεση με μαντική
Στοιχεία όψεως	<ul style="list-style-type: none"> • μεταμφίεση • στολισμός• ζωομορφικός/φυτομορφικός/ανθρωπομορφικός • χρώματα προσώπου ή σώματος • μάσκες (κατά περίπτωση) 	<ul style="list-style-type: none"> • μεταμφίεση • στολισμός• ζωομορφικός/φυτομορφικός /ανθρωπομορφικός • χρώματα προσώπου ή σώματος • μάσκες (κατά περίπτωση) 	<ul style="list-style-type: none"> • μεταμφίεση • στολισμός• ζωομορφικό /φυτομορφικός/ανθρωπομορφικός • χρώματα προσώπου ή σώματος • μάσκες (κατά περίπτωση)
Μάσκα	<ul style="list-style-type: none"> • σύμβολο της μεταμόρφωσης που επιφέρει το ζώο-τοτέμ 	<ul style="list-style-type: none"> • σύμβολο της μεταμόρφωσης που επιφέρει το ζώο-τοτέμ + ο θεός 	<ul style="list-style-type: none"> • σύμβολο της μεταμόρφωσης που επιφέρει ο θεός
Μυθολογικό πλαίσιο	<ul style="list-style-type: none"> • ΥΠΟΝΟΕΙΤΑΙ ΜΕ ΤΙΣ ΑΝΑΛΟΓΕΣ ΤΕΛΕΤΕΣ 	<ul style="list-style-type: none"> • ΥΠΟΝΟΕΙΤΑΙ ΜΕ ΤΙΣ ΑΝΑΛΟΓΕΣ ΤΕΛΕΤΕΣ 	<ul style="list-style-type: none"> • ΥΠΟΝΟΕΙΤΑΙ ΜΕ ΤΙΣ ΑΝΑΛΟΓΕΣ ΤΕΛΕΤΕΣ
Τελετουργικό-Μαγικό υπόβαθρο	<ul style="list-style-type: none"> • σύνδεση με τη μυθολογία • ιερό, ασυνήθιστο και διαφορετικό • μοναδική αρχή ή θεμελιώδες στήριγμα της μαγείας 	<ul style="list-style-type: none"> • σύνδεση με τη μυθολογία • ιερό, ασυνήθιστο και διαφορετικό • μοναδική αρχή ή θεμελιώδες στήριγμα της μαγείας + θρησκείας 	<ul style="list-style-type: none"> • σύνδεση με τη μυθολογία • ιερό, ασυνήθιστο και διαφορετικό • μοναδική αρχή ή θεμελιώδες στήριγμα της θρησκείας
Συμβάσεις	<ul style="list-style-type: none"> • τρόπος εκτέλεσης (κατά περίπτωση, συνδυασμός ειδών κίνησης και χρήσης χώρου - χρόνου) • χώρος και χρόνος τέλεσης • τρόπος τέλεσης 	<ul style="list-style-type: none"> • τρόπος εκτέλεσης (κατά περίπτωση, συνδυασμός ειδών κίνησης και χρήσης χώρου - χρόνου) • χώρος και χρόνος τέλεσης • τρόπος τέλεσης 	<ul style="list-style-type: none"> • τρόπος εκτέλεσης (κατά περίπτωση, συνδυασμός ειδών κίνησης και χρήσης χώρου - χρόνου) • χώρος και χρόνος τέλεσης • τρόπος τέλεσης
Ψυχολογικό υπόβαθρο	<ul style="list-style-type: none"> • συνδεδεμένο με την προσωποποίηση της μυθικής εντόπισης φυσικών ή άλλων φαινομένων υπό την προϋπόθεση ύπαρξης συγκεκριμένου αιτίου 	<ul style="list-style-type: none"> • συνδεδεμένο με την προσωποποίηση της μυθικής εντόπισης φυσικών ή άλλων φαινομένων υπό την προϋπόθεση ύπαρξης συγκεκριμένου αιτίου 	<ul style="list-style-type: none"> • συνδεδεμένο με την προσωποποίηση της μυθικής εντόπισης φυσικών ή άλλων φαινομένων υπό την προϋπόθεση ύπαρξης συγκεκριμένου αιτίου

Διαπιστώσεις

Είναι γεγονός ότι οι έννοιες του σαμανισμού και του διονυσιασμού συγκεντρώνουν μεγάλο εύρος σύνθετων φαινομένων που καθιστούν δύσκολη την προσέγγισή τους. Ωστόσο, η προσεκτική μελέτη τους αφήνει τα περιθώρια να διαφανούν τα κοινά και θεμελιώδη χαρακτηριστικά τους. Με δεδομένη τη δυσκολία του συγκεκριμένου εγχειρήματος εξαιτίας της άρρητης τήρησης και της φύλαξης των μυστικών των ιεραρχικών συμβάντων, όπου στη καλλίτερη περίπτωση "...δεν είμαστε παρά ωτακουστές, ξένοι στη θύρα...", όπως περιγράφει ο Δίων⁵⁶, από μία σύντομη συγκριτική μελέτη των αναφορών στην αρχαϊκή μεσογειακή λατρεία και το σαμανισμό καθώς και στο φιλοσοφικό υπόβαθρο του ορφισμού και του πυθαγορισμού, διαπιστώνονται επιγραμματικά οι παρακάτω συνάψεις:

α) Οι λειτουργίες ανήκουν στη σφαίρα του *ιερού* και της *ιερουργίας* και είναι ταυτόχρονα προφητικές και θεραπευτικές για την ομάδα. Εν τούτοις, στο διονυσιασμό αντιστοιχεί μία ξεκάθαρη εκδοχή συλλογικής δημιουργίας, κατά την οποία συμμετέχει ολόκληρη η ομάδα. Αντίθετα, στο σαμανισμό εκφράζεται περισσότερο μία εξατομικευμένη μορφή δημιουργίας, εφόσον ο σαμάνος-θεραπευτής είναι εκείνος που κατά κύριο λόγο περιέρχεται σε εκστατική κατάσταση, ενσαρκώνοντας τις δυνάμεις και εντάσεις ολόκληρης της ομάδας⁵⁷. Ωστόσο και στις δύο περιπτώσεις, οι λειτουργίες φανερώνουν συλλογική επικύρωση γιατί ο σαμάνος, παρά την εξατομικευμένη παρουσία του, δεν ξεχνά ποτέ την ομφάλια σχέση με τη συλλογικότητα και την ομάδα. Παράλληλα, αναδεικνύουν τη σημασία της ομαδικής συνεργασίας εφόσον και οι δύο πηγάζουν και διαδραματίζονται μέσα στο συλλογικό φαντασιακό χώρο της ομάδας. Άλλωστε η ίδια η ιεουργία είναι μέσο ομαδικής δράσης με κοινούς κανόνες αποδοχής και κοινό στόχο συνεύρεσης.

β) Το μυθολογικό υπόβαθρο των μυστικιστικών εμπειριών παρουσιάζεται στους μνημένους δραματουργικά και βιώνεται από τους ίδιους, ως τελετουργική τέλεση. Οι μύθοι είναι αιτιολογικοί και έχουν ως στόχο να εξηγήσουν την κεντρική ιδέα της τελετουργίας⁵⁸.

γ) Στις σαμανικές και στις διονυσιακές μήσεις ο μνημένος πέφτει σε έκσταση. Η συνείδησή του "εγκαταλείπει" το σώμα του. Υπό αυτές τις συνθήκες δοκιμάζει διαφορετικές καταστάσεις της ύπαρξης και "συναντά" μερικούς από τους ενοίκους του "αόρατου κόσμου".

δ) Κατά τις μυστηριακές τελετές γίνεται εμφανής ένας απροκάλυπτος ερωτισμός. Στην προκειμένη περίπτωση, το σεξουαλικό στοιχείο κατέχει σημαντικό ρόλο, εφόσον η αναγέννηση συνάδει με τη γονιμότητα και κατά συνέπεια με τη μύηση στη σεξουαλικότητα. Ο ερωτισμός προβάλλει ως σεξουαλική μαγεία, ως εμπειρία της θεϊκής δύναμης και ως μέσο πραγματοποίησης της υπερβατικής ενότητας με τον κεκαλυμμένο θεό. Αντίστοιχα, υπό την έννοια του ζωο-μιμήματος και του ζωο-μασκαρέματος, προβάλλει ως ταύτιση με το ιερό ζώο.

ε) Προηγείται η γνώση. Συνήθως ο μάγος είναι "θεουργός"⁵⁹, που επιδιώκει την ευθυγράμμιση των επίγειων συμβάντων με τη θεία τάξη, χρησιμοποιώντας τη γνώση. Αντίστοιχη πρακτική προς αυτήν του ορφισμού και του πυθαγορισμού, εφόσον για τον Ορφέα και τον Πυθαγόρα η γνώση βασίζεται στους οικουμενικούς νόμους της φύσης και του πνεύματος και απορρέει από τη συνολική συμβολική προσέγγιση της άορατης τάξης με την ορατή πραγματικότητα.

στ) Σε αντίθεση προς άλλες περιπτώσεις μύησης που γίνονται μέσω "παρατήρησης", στο σαμανισμό και στο διονυσιασμό οι μύησεις επιτυγχάνονται μέσω "δράσης". Οι πέντε αισθήσεις ανυψώνονται με μουσική, θυμιάματα, εκκωφαντικό θόρυβο, χορό και ερωτισμό προκειμένου να δημιουργηθεί μία ισχυρή εμπειρία και να αναγεννηθούν οι ελπίδες για αθανασία και ευδαιμονία.

ζ) Η συνύφανση με το πρωτογενές τριφυές νοείται ως απόλυτη προβολή του ανθρωπίνου σώματος: ρυθμός και χρονικότητα της κίνησης, της αναπνοής και της ροής του αίματος, συγκινησιακές αλληλουχίες και ανακυκλούμενα συναισθήματα, ρεαλιστική προβολή των επιθυμιών, εξουδετέρωση των ψυχικών ανασφαλειών. Όλα εγγεγραμμένα πάνω στο σώμα, μεταφερόμενα ως ολοποιητική αρχή όλων των εκφράσεων και των λειτουργιών του, αποκρυσταλλωμένες μορφές στην αιώνια μάχη της ζωής εναντίον του θανάτου, στην αιώνια αναζήτηση της ένωσης του χάσματος ανάμεσα στο σώμα και τη ψυχή, στις αισθήσεις και το νου.

η) Ο χορός σηματοδοτεί, μαρτυρεί, διηγείται, παρουσιάζει, αναπαριστά, δηλαδή λειτουργεί με τελείως διαφορετικό τρόπο από την επίδειξη και την ατομική προβολή με την έννοια του αυτοσκοπού.

θ) Προβάλλεται η μάχη ανάμεσα στη ζωή και στο θάνατο, στο θάνατο και την εξευμένιση, το θάνατο και την αναγέννηση. Τόσο ο σαμάνος όσο και ο Διόνυσος, σε μεταφορικό επίπεδο, πεθαίνουν με βίαιο τρόπο και αναγεννιούνται. Το πάθημα του πάσχοντος θεού της μεσογειακής λατρείας, κοινό στους θεούς Όσιρη, Άδωνι, Άττι,

Διόνυσο και Ορφέα, έχει βαθιές ομοιότητες με το σαμανικό "ταξίδι", επικυρώνοντας δια μέσου του εκστατικού και οργιαστικού στοιχείου, το συμβάν, την πράξη, ως ιερουργία. Ταυτόχρονα διατηρείται και μεταβιβάζεται μία θεραπευτική και δημιουργική αξία, εφόσον με την αυτοσχέδια μυθολογική-ποιητική και μουσικο-χορευτική δράση επιτυγχάνεται η θεραπεία και αναδεικνύονται οι δημιουργικές ικανότητες του συμμετέχοντος. Το πεπρωμένο του μνημένου διαμορφώνεται σύμφωνα με το πεπρωμένο του θεού, όπως αυτό παρουσιάζεται στο μύθο και τις τελετουργίες, ακολουθώντας την περιπέτεια από την καταστροφή έως τη σωτηρία.

ι) Και στις δύο περιπτώσεις, τα κεντρικά στοιχεία των μνητικών τελετών είναι ο πλασματικός θάνατος και η πλασματική αναγέννηση του μνημένου, που πεθαίνει στην παλιά κατάσταση προκειμένου να αναγεννηθεί σε μία ψηλότερη σφαίρα. Τόσο στη σαμανική όσο και στη διονυσιακή ιερουργία, ο "θάνατος" αντιστοιχεί στο θύμα του διασπαραγμού που σκοτώνεται στη θέση του μνημένου προκειμένου ο τελευταίος να ξαναγεννηθεί, αφομοιώνοντας τη μυστική του ουσία. Τη μνητική αναγέννηση επικυρώνει το "καινούργιο όνομα" που παίρνει ο μνημένος.

ια) Οι δύο μυστικιστικές λατρείες οραματίζονται το θάνατο, όχι ως τέλος αλλά ως αρχή της ζωής, σε ένα επίπεδο διαφορετικό και οπωσδήποτε περισσότερο ευχάριστο και σημαντικό.

ιβ) Χρησιμοποιούνται υλικά αντικείμενα καθώς και ορισμένα τυπικά λεκτικά προκειμένου να επιφέρουν μεταβολές σε ένα αόρατο ή "σύνθετο" επίπεδο. Πρόκειται για σύμβολα, που παρά τη χρήση τους σε φαινομενικά διαφορετικές μνητικές τελετές, εν τούτοις ακόμα και στις περιπτώσεις μη εμφανών εννοιολογήσεων του μυθολογικού υπόβαθρου της τελετουργίας, κατά βάση σχετίζονται άμεσα με την έννοια της "κάθαρσης" και το δίπολο "θάνατος-αναγέννηση".

ιγ) Κοινό στοιχείο των παραπάνω μνητικών τελετών είναι οι ποικίλες μνητικές "δοκιμασίες". Στη διονυσιακή και τη σαμανική ιερουργική πρακτική, οι δοκιμασίες (π.χ. το μαστίγωμα με κλαδί δέντρου ή δερμάτινου ιμάντα) αποτελούν μνητική πράξη με διπλή λειτουργία: α) γονιμική και τονωτική, ως επαφή με το ανθρώπινο σώμα της αναγεννητικής δύναμης του δέντρου ή του σώματος του ζώου και β) καθαρτική και αποτρεπτική, ως απομάκρυνση των κακών επιρροών και των κακών πνευμάτων.

ιδ) Ο εκστασιασμένος διακατέχεται από "μανία", δηλαδή από μία διανοητική εξάρτηση από εχθρικές κοινωνικές ή άλλες υπερβατικές δυνάμεις που τον

καταλαμβάνουν και τις οποίες εξωτερικεύει με διπλή λειτουργία: α) μεταφερόμενος στον κόσμο των πνευμάτων και των αόρατων δυνάμεων και β) μιμούμενος ηχητικά τη γλώσσα του πνεύματος που τον κυριεύει, χρησιμοποιώντας για την εμφατική τους διατύπωση χορευτικές κινήσεις. Στην προκειμένη περίπτωση η μανία εμφανίζεται ως αντίθεση του ατόμου με την οργανική λειτουργία της κοινωνικής ομάδας. Παρά το γεγονός ότι η "κατοχή" του εκστασιασμένου από κάποιο πνεύμα ή θεό τον μεταμορφώνει στην αντίληψη της κοινότητας σε ιερό πρόσωπο, εν τούτοις δεν παραμερίζει την ανάγκη για θεραπεία, που επιτυγχάνεται κατά τη διάρκεια των μνητικών τελετών με τον "καθαρό". Οι μνητικές τελετές, ως τελετές καθαρισμού, βοηθούν στη συμφιλίωση του κατεχόμενου με το πνεύμα ή θεό που τον κατέχει εφόσον τον εντάσσουν σε ομάδα, η οποία καλλιεργεί τη μανία. Η κάθαρση περιέχει την έννοια της θεραπείας, η οποία επιτυγχάνεται μέσω της *ομοιοπάθειας*, δηλαδή αποσκοπεί στη θεραπεία της μανίας μέσω της ίδιας της μανίας. Ο σαμάνος είναι ταυτόχρονα ο "μανιοδότης", ο καθοδηγητής και ο θεραπευτής της μανίας, οδηγώντας τους κατεχόμενους με τη δραματουργική έμμετρη αφηγηματική και χορογραφική μιμική αναπαράσταση, στη συναισθηματική αποφόρτιση. Με τον ίδιο τρόπο, ο Διόνυσος είναι "μανιοδότης" αλλά ταυτόχρονα και "καθαρτής", δηλαδή θεραπευτής της μανίας. Με άλλα λόγια πρόκειται για κοινές πρακτικές, που μετασχηματίζουν τη χορογραφική δραματουργική αναπαράσταση σε ψυχο-θεραπευτική διαδικασία, αποσκοπώντας στην κάθαρση του ατόμου ή της ομάδας.

ιε) Η διονυσιακή λατρεία καλλιεργεί τον παραλογισμό, την παράκρουση και τη μανία, η οποία σημαίνει κατάληψη και κατοχή από το θεό ή ένωση με το θεό. Στην προκειμένη περίπτωση, η μανία γίνεται το μέσο της *υποστακτικής ένωσης* με το θεό κατά αντιστοιχία προς τον ταυτισμό με το πνεύμα των προγόνων ή του τοτεμικού είδους του σαμανισμού κατά τις τελετές της φυλετικής μύησης. Η μανία καλλιεργείται σύμφωνα με τους τρόπους του αρχαϊκού και αρχαίου εσωτερικού ταυτισμού, εκ των οποίων σημαντικότερος κατά την πράξη της ιερομανίας είναι η *δράση* μέσω του πρωτογενούς τριφυούς και ιδιαίτερα μέσω του χορού.

ιστ) Η μανία καταγράφεται ως παθολογικό ξέσπασμα, ατομικό ή συλλογικό, πίσω από το οποίο βρίσκεται η οργή ενός θεού ή ενός αόρατου πνεύματος της φύσης. Και στις δύο περιπτώσεις, η μανία αποτελεί ταυτόχρονα θεϊκή εμπειρία και αυτοσκοπό εφόσον, μεταφορικά, ο ίδιος ο θεός είναι "μαινόμενος". Η συλλογική μανία είναι τελετουργική και θεσμοθετημένη και στοχεύει στην επάνοδο από την

κατάσταση της παραφροσύνης στη λογική με τον καθαρό, που επιτυγχάνεται μέσω του μεσάζοντα θεού-καθαρτή-θεραπευτή ή μάγου-σαμάνου-θεραπευτή.

ιστ) Τέλος, αδιαμφισβήτητο στοιχείο της μίξης των ιερουργικών περιεχομένων των λειτουργικών σκοπών και των εκστατικών πρακτικών του σαμανισμού και του διονυσιασμού αποτελεί η εικόνα της "μαιναδικής μανίας" στις *Βάκχες* του Ευριπίδη⁶⁰. Οι χορευτικές κινήσεις των μαινάδων με τη μορφή τρεξίματος, το ρίξιμο του κεφαλιού προς τα πίσω, τα σκιρτήματα, τις σπασμωδικές εκτινάξεις των χεριών, τα στροβιλίσματα του κορμού, ή τις πτώσεις αλλά και η ζωομίμηση, το ζωο-μασκάρεμα, η ακαία, η έλλειψη πόνου ή η απληγωσιά⁶¹, καθιστούν τη μαιναδική-διονυσιακή μανία αντίστοιχη με τη σαμανική.

Υπό αυτούς τους όρους, ο σαμανισμός έρχεται να συναντήσει το διονυσιασμό με τεμνόμενο σημείο αναφοράς το ιερό, την έκσταση, τα ποικίλα ιερουργικά στοιχεία και τον εκστατικό χορό με τη συνοδεία κρουστών ή πνευστών οργάνων. "Κοινούς τόπους" συνεύρεσης όλων των μυστηριακών λατρειών, δια μέσου των οποίων εκφράζεται η μυστηριακή φιλοσοφία του αρχαϊκού ανατολικο-μεσογειακού πνεύματος καθώς και του σαμανικού. Πνεύμα, στο οποίο αντικατοπτρίζεται η λειτουργία του πρωτογενούς τριφυούς και ιδιαίτερα του εκστατικού χορού, ως μέσου λατρείας, ενδυνάμωσης της φυλετικής ή ομαδικής ενότητας και δύναμης, της επικοινωνίας και θεραπευτικής εμπειρίας και ως πλαισίου προσπαθειών για ερωτική πρόκληση και συνεύρεση. Όλων συνυφασμένων με το μυστηριώδες σύμπαν, τον ήλιο τη σελήνη, τις εποχές του έτους, με τη μάχη ανάμεσα στο καλό και κακό, στη ζωή και το θάνατο, στο θάνατο και την αναγέννηση. Όλων συνυφασμένων με τη μυθολογία και τη μιμική χοροδραματική αναπαράσταση των μύθων. Και παρά τις ακαδημαϊκές αποστασιοποιήσεις και τους ακαδημαϊκούς διαχωρισμούς, το κοινό θεματολογικό περιεχόμενο των σαμανικών μύθων και των μύθων που συνοδεύουν τη διονυσιακή λατρεία, έρχεται να συναντήσει την ορφική μυθολογία⁶². Με δεδομένα τη γνώση και τη συλλογική θεραπευτική έρχονται και οι δύο να συναντήσουν τον ορφισμό και τον πυθαγορισμό, ως συνύπαρξη και συμβίωση διονυσιακών-βακχικών και ορφικών μυστηρίων και πνευματιστικού δόγματος.

Όπως στο σαμανισμό ο υποψήφιος σαμάνος δέχεται την ύπαρξη εξ αποκαλύψεως οραμάτων και αναγνωρίζει το σαμάνο-μύστη του ως πρόσωπο με ασυνήθιστα προσόντα, έτσι και στον πυθαγορισμό, οι μαθητές δέχονται την ύπαρξη εξ "αποκαλύψεως δογμάτων" και τιμούν ορισμένους από τους δασκάλους-μύστες τους ως δέκτες κάποιας ανώτερης μάθησης, κάποιας ανώτερης δύναμης, απρόσιτης στο

λογικό πνεύμα. Στο σημείο αυτό, ο σαμανισμός, ως πραγμάτωση της μεταρσίωσης αλλά και εξαιτίας της πεποίθησης των μυημένων για την εικόνα του σαμάνου ως υπεράνθρωπου, τέμνεται με τον Πυθαγορισμό και την πίστη των μυημένων Πυθαγορείων ότι ο δάσκαλός τους είναι η ενσάρκωση του Υπερβόρειου Απόλλωνα⁶³. Όπως ο σαμάνος είναι αυθεντία, εκστατικός προφήτης και ταυτόχρονα ιερούργος, σοφός, δάσκαλος, θεραπευτής και χαρισματικός καλλιτέχνης και πρόγονος των θρησκευτικών ηγετών, έτσι και ο Πυθαγόρας είναι θρησκευτικός ηγέτης, προφήτης, σοφός, μουσικός, χορευτής⁶⁴, δάσκαλος, οραματιστής και ταυτόχρονα επιστήμονας και θεραπευτής. Με άλλα λόγια είναι ένας δημιουργός, ο οποίος έχει την ικανότητα να εξασκεί ταυτόχρονα την ιεουργική, την καλλιτεχνική, τη διδακτική, την εκστατική και τη θεραπευτική λειτουργία. Και οι δύο είναι μάγοι-θεουργοί⁶⁵, οι οποίοι επιδιώκουν να ευθυγραμμίσουν με τη βοήθεια της γνώσης τα επίγεια πράγματα με την αόρατη-θεία τάξη. Όπως ο σαμάνος βλέπει όλα τα επίπεδα του σύμπαντος ενωμένα σε μία αλυσίδα αντιστοιχιών, προσπαθώντας να ενώσει το χάσμα ανάμεσα στο σώμα και τη ψυχή, το νου και τις αισθήσεις, έτσι και ο Πυθαγόρας αντιμετωπίζει το σύμπαν ως ιεραρχημένη τάξη, στο οποίο η γη είναι το κατώτερο επίπεδο και δεν εγκαταλείπει ή αρνείται το φυσικό κόσμο και το σώμα αλλά αντίθετα τα χρησιμοποιεί προκειμένου να φτάσει στη γνώση.

Τέλος όλα μαζί έρχονται να συναντήσουν μέσω του χορού, της ποίησης, του μύθου και της μουσικής, τη δύναμη της έκστασης, που απορρέει ως επαφή με τις αόρατες δυνάμεις της φύσης και οδηγεί στην κάθαρση και μέσω αυτής στην κατάκτηση της γνώσης, που περνάει μέσα από τη μελέτη και τη μεσολάβηση. Κατά βάση η απόκτηση της γνώσης, παρά το διαφορετικό της υπόβαθρο και τους διαφορετικούς τρόπους απόκτησής της ακολουθεί παράλληλη διαδρομή, εφόσον όλοι οι δρόμοι αποφέρουν γνώση σε εκείνους που τους βαδίζουν. Περιλαμβάνει την πραγματική αφομοίωση του αντικειμένου από το "εγώ". Διαδικασία, η οποία στο μυστικό επίπεδο γίνεται αισθητή ως εξαφάνιση της διαφοράς μεταξύ υποκειμένου και αντικειμένου, όπου και τα δύο μετασχηματίζονται σε αυτό-συνειδησιακό ενέργημα.

Συμπεράσματα

Ο σαμανισμός και ο διονυσιασμός, παρά τις φαινομενικές διαφορές, εμφανίζουν κοινό ιεουργικό περιεχόμενο, κοινούς λειτουργικούς σκοπούς και κοινές εκστατικές πρακτικές. Παράλληλα, εμφανίζουν κοινό θεματολογικό-μυθολογικό περιεχόμενο, το

οποίο τέμνεται με την ορφική μυθολογία. Με σημείο αναφοράς το δίπολο "θάνατος-αναγέννηση" και την έννοια της "ομοιοπάθειας", ως θεραπευτικής διαδικασίας, αναδεικνύουν τη στενή σχέση του διονυσιασμού με τον ορφισμό και του τελευταίου με τον πυθαγορισμό. Τέλος, ο σαμανισμός και ο διονυσιασμός, μέσω της ατομικής ή ομαδικής μουσικο-χορευτικής εκστατικής θεραπευτικής, τέμνονται με τον ορφισμό και τον πυθαγορισμό.

Βιβλιογραφικές σημειώσεις

- ¹. Λουκιανού: *Περί Ορχήσεως*, 15.
- ². Λουκιανού: *Περί Ορχήσεως*, 15.
- ³. G. S. Kirk, J. E. Raven, M. Schofield: *Οι Προσωκρατικοί Φιλόσοφοι*, σσ. 317-321.
- ⁴. J. Godwin: *Μυστηριακές Θρησκείες του Αρχαίου Κόσμου*, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1996, σ.149.
- ⁵. Πλούταρχου: *Ηθικά* 3.
- ⁶. Αριστοτέλη: *Πολιτικά*, IX, 7134, 2a.
- ⁷. Βλ. ενδεικτικά, A. Lesky: *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, μτφρ. Α. Τσοπανάκη, Θεσσαλονίκη 1964, και Κ. Κακούρη: *Διονυσιακά*, Αθήνα 1963, και Θ. Γ. Σακελλαρίου: *Πυθαγόρας, ο Δάσκαλος των Αιώνων*, εκδ. Δριβόπουλου, Αθήνα 1963, και S. R. C. Mead: *Orfeus*, London, 1965, και R. L. Crocer: "Pythagorean Mathematics and Music", *Journal of Aesthetic and Art Criticism*, 1963 και 1964, σσ. 189-198 και 325-335 αντίστοιχα, και W. Burkert: *Structure and History in Greek Mythology and Ritual*, Berkley University Press, California, 1979, και M. L. West: *The Orphic Poems*, Oxford University Press, Oxford 1983, και A. A. Long: *Οι Προσωκρατικοί Φιλόσοφοι*, επιμ. Δ. Ι. Ιακώβ, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα 2005, και G. S. Kirk, J. E. Raven, M. Schofield: *Οι Προσωκρατικοί Φιλόσοφοι*, μτφρ. Δ. Κούρτοβικ Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2001 (4), και W. Burkert: *Lore and Science in Ancient Pythagoreanism*, Harvard University Press, Cambridge and Massachusetts 1972, και Π. Γράβιγγερ: *Ο Πυθαγόρας και η Μυστική Διδασκαλία του Πυθαγορισμού*, Ιδεοθέατρον, Αθήνα 1998, και J. S. Morrison: *Πυθαγόρας ο Σάμιος*, μτφρ. Β. Λαμπροπούλου, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1985, και A. Barker: *Greek Musical Writings II: Harmonic and Acoustic Theory*, Cambridge 1989, και C. A. Huffman: *Philolaus of Croton. Pythagorean and Pre-Socratic. A Commentary on the Fragments and Testimonial with Interpretive Essays*, Cambridge 1993, και Ch. H. Kahn: *Ο Πυθαγόρας και οι Πυθαγόρειοι*, μτφρ. Μ. Σταυροπούλου, εκδ. Ενάλιος, Αθήνα 2005.
- ⁸. Βλ. ενδεικτικά, J. Seznec: *The Survival of Pagan Gods. The Mythological Tradition and its Place in Renaissance Humanism and Art*, Princeton University Press, Princeton N. J 1972, και M. I. Lewis: *Ecstatic Religion. An Anthropological Study of Spirit Possession and Shamanism*, Pequin, Harmondsworth 1975, και R. Wetzstein: "The Whirling Dervishes: An Emptiness Filled with Everything", in: R. Wetzstein: *The Village Voice. The Village Voice, Inc*, 1978, και M. Mauss: *Σχεδιάσμα μιας Γενικής Θεωρίας για τη Μαγεία*, μτφρ. Μ. Βεληβαθάκη, Παρουσία, Αθήνα 1990 και V. Turner: *From Ritual to Theatre. The Human Seriousness of Play*, Performing Arts Journal Publications, New York 1982, και F. Natale: *Trance Dance: The Dance of Life*, Element Books Ltd, Shaftesbury, Dorset 1995, και του ίδιου: *Ο Χορός της Έκστασης*, μτφρ. Γ. Κουτσιώνη, Εσοπτρον, Αθήνα 1999, και M. Cohen: "Primitivism, Modernism and Dance Theory", in: G. Meyers & C. Fancer (ed): *Philosophical Essays on Dance*, Dance Horizons, New York: 1981, και J. Kealiinohomoku: "Dance, Myth and Ritual in Time and Space", in: *Dance Research Journal*, 29/1, 1997, pp. 65-72 και D. Parkin: "Ritual as Spatial Direction and Bodily Division", in: D. De Coppet (ed): *Understanding Rituals*, Routledge, New York 1992, και L. Wittgenstein: *Γλώσσα, Μαγεία, Τελετουργία*, εκδ. Καρδαμίτσας, Αθήνα 1990.
- ⁹. F. M. Cornford: *The Unwritten Philosophy and Other Essays*, Cambridge 1967. (Στην ελλ. έκδ: *Η Άγραφη Φιλοσοφία*, μτφρ. Στ. Ροζάνη, Αθήνα 1976), ιδιαίτερα σσ.15-17 και Θ. Βέικου: *Ιστορία και Φιλοσοφία*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1984, σσ. 156 -159.
- ¹⁰. Α. Π. Οργκουτσώφ: "Ιστορική - Συγκριτική Μέθοδος", *Μ.Σ.Ε.*, τ. 32, εκδ. Ακάδημος 1983, σ.298. Επίσης βλ. Θ. Βέικου: *Ιστορία και Φιλοσοφία*, σσ. 84-86, 140- 145,160-169.
- ¹¹. Α. Π. Οργκουτσώφ: "Ιστορική-Συγκριτική Μέθοδος", σ. 29, και πρβλ. Max Weber: *Η Μεθοδολογία των Κοινωνικών Επιστημών*, μτφρ. Μ. Γ. Κυπραίου, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, α.χ., σσ. 106-125.
- ¹². Α. Παπαχατζή: "Μυστικές Τάσεις στα Αρχαϊκά Χρόνια", στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Β', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1971, σσ. 81-84.
- ¹³. T. Abelar: *Το Πέρασμα των Μάγων*, εκδ. Έσοπτρον, Αθήνα 1999. Πρόκειται για τη σύντροφο του Carlos Kastanenda (τα βιβλία του οποίου γνωστοποίησαν στο ευρύτερο κοινό τις ινδιάνικες μαγικές

τελετουργίες), η οποία περιγράφει την εκπαίδευση και μύησή της στον κόσμο των μάγων - πολεμιστών του Δον Χουάν.

¹⁴. Π. Λεκατσά: *Διόνυσος. Καταγωγή και Εξέλιξη της Διονυσιακής Θρησκείας*, Αθήνα 1985², σ.107, και J. G. Frazer: *Ο Χρυσός Κλώνος. Μελέτη για τη Μαγεία και τη Θρησκεία, τ.Γ'*, εκδ. Εκάτη, Αθήνα 1992, σσ. 107-116 και M. P. Nilsson: *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Θρησκείας*, Αθήνα 1987, σ. 39.

¹⁵. W. Burkert: *Μυστηριακές Λατρείες της Αρχαιότητας*, μτφρ. Ε. Ματθαίου, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1994, σσ. 94-95.

¹⁶. C. Kerényi: *Dionysus: Archetypal Image of Indestructible Life*, Princeton University Press, Princeton 1976.

¹⁷. Β. Λαμπροπούλου: *Η Φιλοσοφία των Φύλων*, Παν/μιο Αθηνών, Αθήνα 1986, σ. 219.

¹⁸. J. Godwin: *Μυστηριακές Θρησκείες*, σ. 135.

¹⁹. Π. Λεκατσά: *Η Καταγωγή των Θεσμών των Εθίμων και των Δοξασιών*, σσ. 8-9.

²⁰. J. Godwin: *Μυστηριακές Θρησκείες*, σσ. 102 και 173 και M. P. Nilsson: *Ιστορία της Αρχαίας*, σ. 227.

²¹. H. Leisegang: *Η Ορφική Λατρεία στη Μεσόγειο. Το Μυστήριο του Ερπετού*, μτφρ. Α. Κοντός, εκδ. Ιάμβλιχος, Αθήνα 1993, σ. 53.

²². H. Leisegang: *Η Ορφική Λατρεία στη Μεσόγειο*, σ. 53.

²³. W. Burkert: *Μυστηριακές Λατρείες*, σ. 128, και Π. Λεκατσά: *Έρωσ. Ερμηνεία μιας Μορφής της Προϊστορικής και Ορφικοδιονυσιακής Θρησκείας*, Δίφρος, Αθήνα 1993, σσ. 158-161.

²⁴. W. Burkert: *Μυστηριακές Λατρείες*, σ. 17. και M. I. West: *Early Greek Philosophy and the Orient*, Oxford University Press, Oxford 1971, σσ. 24-26, και P.Kingsley: *Αρχαία Φιλοσοφία, Μυστήρια και Μαγεία*, σ. 180.

²⁵. W. Burkert: *Αρχαία Ελληνική Θρησκεία*, σσ. 240-242.

²⁶. Αναμφίβολα υπήρχαν κάποιες διονυσιακές μύησεις, συγκεκριμένα εφήβων, που αποκάλυπταν τις "αλήθειες της ζωής" σε σεξουαλικό επίπεδο. Βλ. W. Burkert: *Αρχαία Ελληνική Θρησκεία*, σ. 240, και J. Godwin: *Μυστηριακές Θρησκείες*, σ. 137.

²⁷. H. Jeanmaire: *Dionysos. Histoire du Culte de Bacchus*, μτφρ. Α. Μερτάνη, Αθήνα 1985, σσ. 213-85.

²⁸. Ευριπίδη: *Βάκχες*, στ. 115, 140. Ο μαιναδικός θιάσος με τον αρσενικό κορυφαίο προσομοιάζει με τη χορευτική διάταξη των χορευτών των συρτών κυκλικών χορών των περιοχών της Προποντίδας, των μικρασιατικών παραλίων (π.χ. Αηβαλί), και της Καππαδοκίας, που στο χορό προΐσταται ένας άνδρας π.χ. στο χορό "σουρουντίνα". Παράλληλα, σε συμβολικό επίπεδο, παραλληλίζεται με την παρουσία και το ρόλο του αρχιαναστενάρη στο ιερουργικό δρώμενο του *αναστεναρισμού*, καθώς και με την παρουσία και το ρόλο του σεΐχη ή αρχηγού του μυστικού-μοναστικού τάγματος των δερβίσηδων κατά την τέλεση των μυστικιστικών ιεροπραξιών και του χορού "σεμά". Επίσης προσομοιάζει με τους θιάσους των μαγισσών του δυτικο-ευρωπαϊκού μεσαίωνα, στους οποίους προΐστατο ένας αρσενικός αρχηγός, παριστάνοντας τον Σατανά, δηλαδή το θεό τους. Για την τελευταία παρατήρηση, πρβλ. και Β. Λαμπροπούλου: *Η Φιλοσοφία των Φύλων*, σ. 153.

²⁹. L. Lawler: *Ο Χορός στην Αρχαία Ελλάδα*, Κέντρο Παραδοσιακού Χορού, Αθήνα 1984.

³⁰. W. Burkert: *Μυστηριακές Λατρείες*, σσ. 17, 51, 89, 116-118, 126, 127, 181.

³¹. Β. Λαμπροπούλου: *Η Φιλοσοφία*, σ.141, και L. Lawler: *Ο Χορός*, σσ. 61-122.

³². Το *πρωτογενές τριφνές δρώμενο*, αποτελεί συνδυασμό δράσης, ανακρατά από καταβολής κόσμου και ταυτίζεται με αυτή καθαυτή την έννοια του ιερού και της τελετουργίας. Βρίσκει την πλήρη του έκφραση όταν συνυπάρχουν και οι τρεις παράμετροι της *κίνησης*, του *λόγου* και του *μέλους*, όπου ο δημιουργός, σε ατομικό ή συλλογικό επίπεδο, συνδυάζει και τους τρεις ρόλους, δηλαδή του ποιητή+χορευτή+τραγουδιστή.

³³. F. Schott-Billman: *Όταν ο Χορός Θεραπεύει*, σ. 81.

³⁴. Η *μεταρσίωση* είναι η μετάβαση από το φυσικό στο υπερφυσικό και αποτελεί προ-στάδιο της εκστατικής κορύφωσης, υπό την καθοδήγηση και μεσολάβηση του μάγου-σαμάνου ή θεραπευτή. Για την έννοια και τον ορισμό της *μεταρσίωσης* βλ. αναλυτικότερα, F. Schott-Billman: *Όταν ο Χορός Θεραπεύει*, σσ. 78-79.

³⁵. Πρβλ. τη σημαντική θέση που κατέχει η μουσικο-χορευτική εκστατική πρακτική σε όλα τα χορευτικά δρώμενα που σχετίζονται με το δίπολο θάνατος-αναγέννηση, σε όλες τις πιθανές λειτουργίες και σημασιολογήσεις του, συμμετέχοντας στο παιχνίδι της συνεχούς ανταλλαγής μεταξύ ορατού και αόρατου κόσμου.

³⁶. Στο σαμανισμό, τα είδη της μετρικής και της ποίησης αφορούν κατά το μεγαλύτερο ποσοστό στη σύνθεση της ομιλίας των αόρατων δυνάμεων της φύσης, δηλαδή συνθέτουν την "ομιλία των πνευμάτων". Σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως π.χ στα λυρικά ερωτικά τραγούδια ή ερωτικά ξόρκια με μαγικο-ιερουργική σημασία, εμφανίζονται με περισσότερο κοινωνικό περιεχόμενο. Για περισσότερα, βλ. στον Br. Nettl: *Η Μουσική στους Πρωτόγονους Πολιτισμούς*, σσ. 18-19.

³⁷. Ιάμβλιχου: *Περί Μυστηρίων*, V, 21.

³⁸. Br. Nettl: *Η Μουσική*, σ. 26.

- ³⁹. H. Leisegang: *H Ορφική λατρεία*, σ. 101. Επίσης βλ. R. Fülöp-Miller: *Raspoutin, the Holy Devil*, trns. F. S. Flint-D. F. Tait, New York, 1928.
- ⁴⁰. H. Leisegang: *H Ορφική λατρεία*, σ. 101. Επίσης, R. Fülöp-Miller: *Raspoutin. The Holy Devil*, trns. F. S. Flint-D. F. Tait, New York, 1928.
- ⁴¹. Παρά το γεγονός ότι η ιδέα της παρθενικής γέννησης δεν υφίσταται ως ιστορικό ή οποιοδήποτε άλλο γεγονός, εν τούτοις εμφανίζεται ως βασική ιδέα σχεδόν σε κάθε μυθολογία. Για περισσότερα βλ. σχετικά στον J. Cambell: *Μύθοι και Παραδόσεις. Μία Βαθύτερη Προσέγγιση*, μτφρ. X. Μιχαλίτση, εκδ. Ιάμβλιχος, Αθήνα 1990, σσ. 34, 86 και Π. Λεκατσά Έρωτος, σ. 160.
- ⁴². Συναφή περίπτωση μυστικιστικής αίρεσης αποτελεί σήμερα ο "Λαός του Αγίου Πνεύματος" στις Η.Π.Α, οι οπαδοί της οποίας ζουν στα Απαλάχια όρη. Στις εκκλησίες τους φέρνουν φίδια, πυροβατούν, πιστεύουν πως με τη θέληση του Θεού μπορούν να θεραπεύσουν οποιαδήποτε ασθένεια και ξορκίζουν τα δαιμόνια στο όνομα του Ιησού Χριστού. Η αφήγηση του Δανιήλ για τους "Τρεις Παίδες στην Κάμινο", αποτελεί το υπόβαθρο της πυροβασίας τους, ενώ για τα υπόλοιπα στηρίζονται στο Κατά Μάρκον Ευαγγέλιο (16, 17-18). Για περισσότερα, Σ. Αγουρίδη: "Τα Πνευματικά Χαρίσματα σε Δύση και Ανατολή", στο *Επτά Ημέρες*, εφ. Καθημερινή, 19/12/2004, σσ. 13-17.
- ⁴³. W. Burkert: *Lore and Science in Ancient Pythagoreanism*, σ.114.
- ⁴⁴. Ομήρου, *Οδύσσεια*, λ 489-491.
- ⁴⁵. Για τα Ορφικά Μυστήρια βλ. ενδεικτικά, S. R. C. Mead: *Orfeus*, London, 1965.
- ⁴⁶. Πλούταρχου: *Περί Ίσιδος και Οσίριδος*, 80, μτφρ. Π. Πασχαλίδη, εκδ. Κατάρτι, Αθήνα 1999.
- ⁴⁷. Ιάμβλιχου: *Περί του Πυθαγορικού Βίου*, απ. 110-114.
- ⁴⁸. Βλ. την εγκωμιαστική πραγματεία για το χορό του Λουκιανού, *Περί Ορχήσεως*, καθώς και την Επιστολή του Λιβάνιου: *Προς Αριστείδην υπέρ των Ορχηστών*, και Πλούταρχου: *Ηθικά*, 3 και Ιάμβλιχου: *Περί του Πυθαγορικού Βίου*, απ. 64, 110, 195.
- ⁴⁹. Ιάμβλιχου: *Περί του Πυθαγορικού Βίου*, απ. 25, 110-113.
- ⁵⁰. Ιάμβλιχου: *Περί του Πυθαγορικού Βίου*, απ. 25, 111.
- ⁵¹. Λουκιανού: *Περί Ορχήσεως*, 6.
- ⁵². W. Burkert: *Αρχαία Ελληνική Θρησκεία*, σ. 564.
- ⁵³. W. Burkert: *Αρχαία Ελληνική Θρησκεία*, σ. 605.
- ⁵⁴. W. Burkert: *Αρχαία Ελληνική*, σ. 463.
- ⁵⁵. Στην προκειμένη περίπτωση η έννοια του ασκητισμού εμφανίζεται εντελώς διαφοροποιημένη προς την αντίστοιχη που πρόβαλε ο Χριστιανισμός. Κατά βάση το ιδεώδες της Πυθαγόρειας ζωής δεν είχε το συμβατικό ασκητικό χαρακτήρα γιατί ο γάμος αναγνωρίζονταν ως κάτι θείο. Από την άλλη πλευρά, παρά το βαθύ απόρρητο των μυστηρίων, η Πυθαγόρεια φιλοσοφική παράδοση διατηρεί τα ίχνη μνημένων γυναικών, οι οποίες έπαιζαν ξεχωριστό ρόλο στη ζωή του Πυθαγόρα και στα Πυθαγόρεια μυστήρια. Για παράδειγμα, η Πυθία Θεόκλεια ενέπνεε τον Πυθαγόρα, η Θεανώ καταλήφθηκε από παθιασμένο ενθουσιασμό για αυτόν, ενώ η μυστηριώδης Διοτίμα παρουσιάζεται στο *Συμπόσιον* του Πλάτωνα να κάνει υπέρτατες αποκαλύψεις για τον Έρωτα.
- ⁵⁶. W. Burkert: *Μυστηριακές Λατρείες της Αρχαιότητας*, σ. 111.
- ⁵⁷. Πρόκειται για την προγονική μορφή από την οποία κατάγεται ο ρόλος, η λειτουργία και η προσωπικότητα του ατομικού καλλιτέχνη και της ατομικής δημιουργίας. Η λειτουργία αυτή είναι ιδιαίτερα εμφανής στο πρόσωπο του μουσικού, του ποιητή ή του χορευτή της λαϊκής παράδοσης στις περιπτώσεις αυτοσχεδιασμού, καθώς και σε όλη την έκταση της αυτοσχεδιαστικής μουσικής και χορευτικής λαϊκής παράδοσης των ινδιάνων ή των μαύρων της Αφρικής. Πρβλ και Φ. Τερζάκη: *Σημειώσεις για μια Ανθρωπολογία της Μουσικής*, σσ. 45-59.
- ⁵⁸. Για τη λειτουργία των ορφικών μύθων, στον M. P. Nilsson: *Ιστορία*, σ. 228.
- ⁵⁹. Η *θεουργία* είναι είδος μαγείας που συναντάται στις πρωτόγονες και αρχαίες κοινωνίες. Ο "θεουργός" είναι μύστης ή μάγος, ο οποίος προσπαθεί να ευθυγραμμίσει με τη βοήθεια της γνώσης τα επίγεια συμβάντα με τη θεία τάξη, βασιζόμενος στην προσωπική του πίστη να "επικοινωνεί" με το θεό.
- ⁶⁰. Βλ. αναλυτικότερα στο έργο του E. R. Dodds: *Euripides Bacchae*, Oxford University Press, Oxford 1960², σ. XXII.
- ⁶¹. Ευριπίδη: *Βάκχες*, στ: 135, 150, 240, 755, 864-865.
- ⁶². Για τη σωζόμενη συλλογή των ορφικών ύμνων, η οποία αναφέρεται στα διονυσιακά μυστήρια, καθώς και για το υπόβαθρο της ορφικής μυθολογίας και τη σχέση του με τους μύθους του Διονύσου, βλ. αναλυτικότερα, W. Burkert: *Μυστηριακές Λατρείες*, σ. 34, όπου και πλούσια βιβλιογραφία.
- ⁶³. J. Godwin: *Μυστηριακές Θρησκείες*, σ. 34.
- ⁶⁴. Πορφύριου: *Η Ζωή του Πυθαγόρα*, απ. 32, και Ιάμβλιχου: *Περί του Πυθαγορικού Βίου*, απ.111.
- ⁶⁵. Δίωνος Χρυσοστόμου: *Λόγος*, 36. 33.